

Служіння слову

Життєвий і професійний шлях лексикографа й фразеолога В. М. Білоноженко

Рівень розвитку народу вимірюють за допомогою різних параметрів, серед яких навряд чи словникарство посідає перші позиції. Проте нині вже можна вважати доконаним фактом твердження, що без лексикографії сучасна нація існувати не може: уміння впорядковувати інформаційні потоки, структурувати традицію, захистити мовну систему від несприятливого тиску сильніших ідіомів – це реалізація на словникових сторінках правильних реакцій на виклики цивілізації. Саме через це до лексикографічних кодексів часто прикута значно більша увага, ніж до інших філологічних праць. Більшість словників мають властивість «губити» по дорозі до користувача не тільки докладні відомості про своїх укладачів, а часто навіть і їхні прізвища. Доводиться скрушно констатувати, що для широкого загалу особистість словникаря розчиняється в напівтемряві лабіринтів історії. Для того щоб хоч якось завадити цій практиці, потрібно «персоніфікувати» знакові словники, пов'язати їхні образи з конкретними авторами, їхньою долею, професійною діяльністю, адже немає безликої історії, тобто кожен лексикографічний кодекс – це не тільки відбиток свого часу, а й віддзеркалення особистостей лексикографів.

В історії вітчизняної лексикографії серед інших академічних праць стали знаковими «Словник української мови» в 11-ти томах (1970 – 1980) (далі – СУМ), «Фразеологічний словник української мови» (1993) (ФСУМ), «Словник фразеологізмів української мови» (2003) (СФУМ). Ці кодекси постали завдяки злагоженості колективів укладачів, до складу яких увійшли фахівці найвищої кваліфікації. До створення згаданих вище словників долучилася й Віра Максимівна Білоноженко – відомий лексикограф, фразеограф і фразеолог, яка своїм доробком незмірно збагатила вітчизняну фразеологію та словникарство, доклавши багато щирої праці, гострого розуму й ретельності до найпомітніших здобутків вітчизняної філологічної школи.

Народилася Віра Максимівна Білоноженко 6 липня 1935 р. в м. Києві в родині Максима Гнатовича та Олени Іванівни Білоноженків (обоє 1905 р. н.).

Батьки походили із с. Великі Дмитровичі Обухівського району Київської області.

М. Г. Білоноженко перед Другою світовою війною працював у пожежній команді м. Києва на керівній посаді, хоч і не був членом Комуністичної партії. У ті часи безпартійні керівники були досить рідкісним явищем. Коли почалася німецько-радянська війна, то родини пожежників евакуювали в останню чергу. Олена Іванівна з малими дітьми (Надією та Вірою) намагалася самостійно виїхати з Києва, проте їх не пустили до вагона. Батька Віри Максимівни взяли до війська в останню хвилю мобілізації, коли німці вже відчиняли міську браму. Хаос відступу, дезорганізація армії – тисячі радянських солдатів опинилися в полоні, утратили зв'язок зі своїми підрозділами, незанимає стежками крадькома йшли до рідної домівки. Максим Гнатович повернувся додому, коли фронт відкотився на схід. Родина опинилася на окупованій території, пережила щонічні бомбардування Дарниці, батькові довелося повернутися до роботи в Дарницькій пожежній частині, у приміщенні якої й стали мешкати Білоноженки. У пам'яті Віри Максимівни назавжди закарбувався момент, коли нацисти 1943 р. вигнали їхню сім'ю зі свого помешкання, бо на Солом'янці, де жили Білоноженки, проходила третя лінія фронту й з навколишніх будинків усіх виселяли. Мала Віра була свідком, як палала Дарниця, як німців вигнали з міста, як її мама разом з іншими киянками відбудовувала вщент зруйнований Хрещатик. Під час міських боїв семирічну Віру контузило, довелося пережити глухоту, страшні болі у вухах.

Після війни родині Білоноженків жилося складно – далось взнаки тавро перебування на окупованій території. Олена Іванівна змогла знайти роботу прибиральниці на заводі «Арсенал», а Максим Гнатович став працювати теслею (з цією професією була пов'язана його трудова діяльність аж до виходу на пенсію).

1944 р. Віра пішла до середньої школи № 6, що функціонувала на Михайлівській площі (у той час родині надали квартиру на Печерську), у 2-му класі дівчинка перейшла до 109-ої школи, яку й закінчила 1953 р. З усіх шкільних предметів найбільше любила українську мову й фізику. Мріяла вступити на радіофізичний факультет Київського університету ім. Т. Шевченка, проте на заводі стало згадане тавро перебування на окупованій території.

Того самого року Віра Максимівна Білоноженко вступила на українське відділення філологічного факультету Київського університету ім. Т. Шевченка, її вчителями в цьому славетному навчальному закладі стали відомі мовознавці І. К. Білодід, В. Т. Коломієць, І. К. Кучеренко, В. П. Моренець, П. Д. Тимошенко, Н. І. Тоцька. З перших курсів стала відвідувати

науковий студентський гурток, яким керувала Л. О. Кадомцева, що згодом і порадила В. М. Білоноженко скуштувати лаборантського хліба в Інституті мовознавства ім. О. О. Потебні АН Української РСР (нині Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України). У цій установі В. М. Білоноженко й почала працювати з 1958 р. без зарахування до штату. Документи для влаштування на роботу В. М. Білоноженко подала вченому секретареві Інституту Т. Б. Лукинової, що пізніше стала доктором філологічних наук, відомим славістом та етимологом. Згодом, цього ж року, В. М. Білоноженко зарахували до штату. У цей час юній лаборантці випало працювати над верстками чергової редакції «Українського правопису», який побачив світ 1960 р. У співавторстві з В. Ю. Франчук, яка пізніше стала доктором філологічних наук, професором, уклала покажчик до цього кодексу. Удячним словом Віра Максимівна згадує В. С. Ільїна, П. Й. Горещького, С. П. Левченка, Т. В. Зайцеву – лексикографів, у яких було чого навчитися. Доля дала їй змогу працювати над версткою й гранками «Російсько-українського технічного словника» (1961).

Найосновнішою працею свого життя В. М. Білоноженко вважає «Словник української мови» в 11-ти томах (1970 – 1980), укладання якого стало справжньою лексикографічною школою для лінгвіста, основою становлення як словникаря. У першому томі Словника була помічником редактора Г. М. Гнатюк та А. А. Бурячка (пізніше вони стали докторами філологічних наук, професорами). З 1961 р. як молодший науковий співробітник В. М. Білоноженко поринула в роботу над цією капітальною працею. Уклала матеріали третього тому (діапазон *заодно – запасливий*), п'ятого (*невролог – ненажера*), восьмого (*притаєний – прицмокувати; регламент – розв'ючуватися*), одинадцятого (*химера – холмогорський*). Віра Максимівна уклала близько 100 аркушів цього словника. На думку лінгвіста, найбільше їй прислужилися поради Л. А. Юрчук, яка охоче ділилася своїм досвідом, була для неї зразком лексикографа, граматиста, справжньої людини.

У 1984 р. В. М. Білоноженко захистила кандидатську дисертацію «Фразеологічне значення та способи його опрацювання в словнику» (науковий керівник – доктор філологічних наук Л. С. Паламарчук), у якій порівнює лексичне та фразеологічне значення, що дало змогу виявити спільні та відмінні риси кожного з них і виробити основні правила тлумачення фразеологічних одиниць у словнику. Як відомо, специфіку тлумачення фразеологічного значення вважають найскладнішою не лише у фразеології, а й у мовознавстві загалом. Усі ці погляди знайшли своє відображення у спільній з І. С. Гнатюк монографії «Функціонування та лексикографічна розробка українських

фразеологізмів» (1989), у якій перу В. М. Білоноженко належать розділи «Фразеологічне значення та способи його розробки в словнику» та «Способи тлумачення фразеологічного значення» (стор. 12 – 82). 1990 р. В. М. Білоноженко присвоєно звання старшого наукового співробітника.

Дослідниця поділяє думку тих науковців, які розглядають фразеологію у вузькому розумінні терміна. І наводить для цього досить поважні аргументи. Такий підхід до проблеми став панівним у вітчизняній науці, набув популярності й серед університетських фахівців, хоч, треба визнати, останнім часом його позиції активно атакують речники широкого розуміння фразеології, що належать і до старшої, і до молодшої генерації дослідників. Проте, на нашу думку, дискусію щодо обсягу фразеології ще не можна вважати вичерпаною. Це виразно видно тим, хто укладає фразеологічні словники, адже принципи тлумачення власне фразеологізмів і паремій кардинально різняться між собою. Як зазначає В. М. Білоноженко, у СУМі фразеологія подана без дотримання системності, до неї залучали деякі прислів'я й приказки, зараховували словосполучення, оскільки на час укладання праці у вітчизняній науці ще не були розроблені теоретичні засади фразеології. Це завдання пізніше здійснила Л. А. Юрчук.

Нині Віру Максимівну дуже тривожить надмірне захоплення комп'ютерними технологіями, формалізм під час опису мовного матеріалу. Лінгвіст уважає, що традиційні методи лексикографічного й фразеографічного опрацювання відповідних одиниць, вироблені впродовж багатьох десятиліть, повинні бути наріжним каменем сучасних фразеологічних і фразеографічних студій.

Науковець редагувала й рецензувала термінологічні галузеві словники, монографії, брала участь у підготованні радіопередач з культури мови, розробляла теоретичні й методичні питання викладання української мови в школі, неодноразово була опонентом під час захисту кандидатських дисертацій. Офіційно роботою аспірантів не керувала, але радо консультувала багатьох молодих дослідників, які були їй вдячні за висловлені слухні зауваження, настанови та побажання.

В. М. Білоноженко опублікувала понад 30 статей, присвячених питанням культури мови, граматики, фразеології. Проте найбільшу втіху їй принесла колективна праця над академічними лексикографічними та фразеографічними кодексами: «Словником української мови» (1970 – 1980), «Фразеологічним словником української мови» (1993), «Словником фразеологізмів української мови» (2003), «Словником української мови» за редакцією В. В. Жайворонка (2012). Уже на пенсії (упродовж 2002 – 2014 рр.) науковець

працювала над укладанням фразеологічних матеріалів до перших п'яти томів «Словника української мови» у 20-ти томах, видання якого розпочав Український мовно-інформаційний фонд НАН України. Щойно згаданий проект забрав у неї багато сили й здоров'я.

Найголовніші лексикографічні та фразеографічні кодекси, у створенні яких брала участь Віра Максимівна Білоноженко, увійшли до національної наукової скарбниці, без них не можна нині уявити ні академічної науки, ні вишівських підручників.

Tetyana TSYMBALYUK-SKOPNENKO

To serve the word. Life and professional path of the lexicographer and phraseologist V. M. Bilonozhenko